

ՀԱՅԵՐԻ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ ԿԻՊՐՈՍԻՑ (1955-1970-ական թթ.)

Տիգրան Ղանալանյան՝

Բանալի բառեր՝ արտագաղթ, Սփյուռք, Մեծ Բրիտանիա, կիպրահայ, հայրենադարձություն, ենթաէթնիկ, Լոնդոն, համայնք, Կիպրոսում ԽՍՀՄ դեսպանություն:

1950-ական թթ. Կիպրոսում քաղաքական լարված դրությունը վերաճեց զինված բախումների: Ի վերջո, բրիտանական գաղութատիրության դեմ պայքարը 1960թ. հանգեցրեց Կիպրոսի անկախացմանը: Սակայն ժողովրդի զգալի շրջանակներում տիրապետող էր մնում էնոզիսի՝ Հունաստանի հետ վերամիավորվելու գաղափարը, ինչը բնակչության ավելի քան 18%-ը կազմող թուրքերի համար անընդունելի էր: Այս իրողությունները, որոնք առավել սրվեցին 1963-1964թթ., ապա՝ 1974թ., հարկադրեցին տասնյակ հազարավորներին գաղթել երկրից:

Կիպրոսից արտագաղթը կարելի է բաժանել մի քանի փուլերի՝ 1955-1959թթ. (գաղթեց 29 հազար հոգի), 1960-ական թթ. (շուրջ 50 հազար), 1970-1973թթ. (32 հազար): 1953-1973թթ. արտագաղթի 75%-ն ուղղված էր Մեծ Բրիտանիա, 8-10%-ը՝ Ավստրալիա, 5%-ը՝ Հյուսիսային Ամերիկա: 1974-1979թթ. գաղթեց 51.500 հոգի, 15 հազար հոգի մեկնեց արտագնա աշխատանքի: Այս անգամ ամենամեծ թվով մարդիկ (35%) մեկնեցին Ավստրալիա, որին հաջորդող ուղղություններն էին Հյուսիսային Ամերիկան, Հունաստանը և Մեծ Բրիտանիան: 1980-1986թթ. տնտեսական կացության բարելավման արդյունքում արտագաղթողների թիվը կազմեց ընդամենը 2 հազար հոգի, միաժամանակ 2850 հոգի վերադարձավ [1, pp. 59-61]:

Արտագաղթի միտումը չըջանցեց նաև հայ համայնքը: 1945թ., Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապի հայկական ընկերության տվյալներով, Կիպրոսում կար 5 հազար հայ (մեծամասնությունը զբաղված էր արհեստագործությամբ, նաև առևտրով) [2, թ. 53]: Ըստ

¹ «Նորավանք» ԳԿՀ Հայագիտական կենտրոնի փորձագետ:

նույն ընկերության 1946թ. տեղեկանքի՝ Կիպրոսում կար 4 հազար հայ [3, թ. 37]: Այս թիվը հաստատվում է ինչպես նույն թվականին այլ աղբյուրի կողմից [4, էջ 62; 5, էջ 211]¹, այնպես էլ հետագայում [6, էջ 111]²:

1955-1959թթ. հակագաղութատիրական պայքարի ժամանակ երկրում ստեղծված վիճակի պատճառով մոտ 900 հայ Կիպրոսից տեղափոխվեց Մեծ Բրիտանիա [9, p. 14]³: Արդյունքում՝ 4549 հոգու հասած համայնքից 1960թ. մնաց 3628-ը [11, p. 21]:

Ըստ Կիպրոսի 1960թ. պաշտոնական մարդահամարի՝ հայերի թիվը 3627 էր [1, p. 58]: Նույն թվականին հայերի մոտավոր տեղաբաշխումը հետևյալն էր. Նիկոսիայում՝ 2500, Լառնակայում՝ 800, Լիմասոլում՝ 250, Ֆամագուստայում՝ 150⁴: Հայ ավետարանականների թիվը 200 էր, որոնց մեծ մասը բնակվում էր Նիկոսիայում, մնացածն էլ՝ Լառնակայում: Իսկ հայ կաթոլիկ ընտանիքների թիվը ընդամենը մեկ տասնյակ էր [13, էջ 405]:

Հայերը հիմնականում զբաղված էին արհեստներով և առևտրով: Մերձավոր և Միջին Արևելքի այլ երկրների հայկական համայնքների համեմատ՝ հայերի կենսամակարդակն ավելի բարձր էր⁵: Չնայած հայ առևտրականների և մանր բուրժուազիայի դերը բավական նշանակալի էր, տեղի էր ունենում նրանց դուրսմղման քաղաքականություն: Կային նաև գործազուրկներ, այստեղ հեռանկար չտեսնողներ, ինչի արդյունքում անգլիական հպատակություն ունեցող հայերի մի մասը սկսել էր արտագաղթել Արևմուտք, առավելաբար Անգլիա [14, թ. 1-2]:

Ըստ Կիպրոսում ԽՍՀՄ դեսպանության 1961թ. տեղեկանքի՝ նախորդ երկու տարիների ընթացքում մոտ 800 հայ լքել էր երկիրը և փոխադրվել Անգլիա, Հարավային Ամերիկա, Կանադա և այլուր՝ գործազրկության տնտեսական դժվարությունների, թուրքերի և հույների միջև թշնամանքի արդյունքում ֆիզիկական ոչնչացման վախի պատճառով: Այդպիսով, 1961թ. հոկտեմբերին Կիպրոսի հայերի թիվը հաշվվում էր 3200-3300 հոգի (2200-ը՝ Նիկո-

¹ Նույն ժամանակ Նիկոսիայում հայ ավետարանականների թիվը 135 էր, իսկ Լառնակայում՝ 95 [5, էջ 212]:

² 1944թ., ըստ ՀԽՍՀ արտգործոժողկոմ Ս.Կարապետյանի տեղեկանքի, Կիպրոսի հայերի թիվը 25 հազար էր, որը, անշուշտ, խիստ հեռու էր իրականությունից [7, թ. 1]: Այս նույն թիվն է նշված ԽՍՀՄ արտգործոժողկոմ Մոլոտովին 1945թ. Ս.Կարապետյանի հաղորդած տեղեկատվության մեջ [8, թ. 6]:

³ Օրինակ, Լառնակայից արտագաղթը սկսվեց 1956թ. [10, էջ 3]:

⁴ 1950թ. Ֆամագուստայում ապրում էր 112 հայ, դպրոցն ուներ 24 աշակերտ [12, էջ 6]:

⁵ Նույնը վկայում է նաև Կ.Գևորգյանը [13, էջ 419]:

սիայում, 600-ը՝ Լաոնակայում, 120-ը՝ Ֆամագուստայում և այլուր) [14, թ. 1]: Կիպրոսում ԽՍՀՄ դեսպանատանը 1961թ. կայացած զրույցների ընթացքում, սակայն, հայկական համայնքի ներկայացուցիչները նշում էին, որ այստեղ մնացել է լոկ 2-2,5 հազար հայ, քանզի նախորդող վերջին շրջանում մոտ հազար հայ տեղափոխվել էր Անգլիա, ԱՄՆ և այլ երկրներ [15, թ. 1]:

ԽՍՀՄ դեսպանության 1961թ. տեղեկանքը հաղորդում է, որ ՀԽՍՀ հայրենադարձություն սկսելու մասին լուրն ստանալուն պես հայերի արտագաղթը նկատելիորեն նվազել էր [14, թ. 2]: Ստեղծված իրավիճակում Կիպրոսի հայերի զգալի մասը ցանկանում էր հայրենադարձվել և դրա համար դիմում էր ԽՍՀՄ դիվանագիտական ներկայացուցչությանը՝ նշելով, որ հակառակ պարագայում անխուսափելի է գաղթն Արևմուտքի երկրներ, որտեղ հայերը ենթակա են ուժացման [15, թ. 3]:

1961թ. հոկտեմբերի դրությամբ 1962թ. հայրենադարձվելու համար գրանցվել էր 746 հոգի, որոնցից 270-ը՝ Մեծ Բրիտանիայի, 230-ը՝ Կիպրոսի քաղաքացիներ, իսկ 232-ը՝ առանց քաղաքացիության անձինք, նաև 2-ը՝ Ֆրանսիայի, 6-ը՝ Լիբանանի, 4-ը՝ Արաբական Միացյալ Հանրապետության և 2-ը՝ Իրանի քաղաքացիներ [14, թ. 8]:

Սակայն հայերի հայրենադարձությունը չէր խրախուսվում ինչպես Կիպրոսի իշխանությունների, այնպես էլ որոշ այլ պետությունների կողմից, որոնք ձգտում էին հայերին տեղափոխել իրենց երկրներ: Լիմասոլի հայ համայնքի հայրենադարձության կազմակերպման ներկայացուցիչները վկայում էին, որ 1962թ. Կիպրոսի ներքին գործերի նախարարը, ընդունելով իրենց, հրաժարվել էր որևէ աջակցություն ցուցաբերել հայրենադարձության խնդրում: Դրա փոխարեն նախարարն առաջարկել էր մեկնել Անգլիա, Ավստրալիա կամ որևէ այլ երկիր, բայց ոչ ԽՍՀՄ [16, թ. 1-2]:

1962թ. ՌԱԿ ղեկավարներից Բարունակ Թովմասյանը Լիբանանում ԽՍՀՄ դեսպանությանը հայտնել էր, որ Բրազիլիայի, Կանադայի և Ավստրալիայի դեսպանատները ոչ միայն ակտիվ աշխատում են Եգիպտոսի հայերին իրենց մոտ տեղափոխել, այլև իշխանությունների թողտվության պայմաններում նույն նպատակով հատուկ բյուրոներ են բացել Կիպրոսում [17, թ. 8]: Մեծ Բրիտանիան ևս փորձում էր հայրենադարձության փոխարեն հայերին ուղղորդել դեպի իր երկիր [18, էջ 2]:

Ըստ Կիպրոսում ԽՍՀՄ դեսպանության հաղորդած տեղեկությունների՝ 1963թ. հայրենադարձության կազմակերպմանը խոչընդոտել էին ԱՄՆ և Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչները՝ հայերի շրջանում գովազդելով կենսապայմանների առավելություններն ԱՄՆ-ում, Անգլիայում, Կանադայում, Ավստրալիայում և այլ կապիտալիստական երկրներում [19, թ. 4]:

«Հայրենիք» ամսագիրը 1962թ. նշում էր, որ հայրենադարձության կազմակերպմամբ շահագրգռված չէին նաև համայնքի որոշ շրջանակներ. «Ուստի ներգաղթի հարցը կը դառնայ... կտակի խնդիր մը Բարեգործականի «հայրենասեր»ներուն համար, որոնք կը տեսնեն, թէ իրենց հաւատարիմ բազմութեան մեկնումով պիտի չկրնան դաշտ գտնել՝ խաղերու եւ շահագործման համար, յանուն կտակներու գործադրութեան պարտականութեան...»

Այս «հայրենասեր»ները կրնան տարինէ՛ր շարունակ սփիւռքի մէջ դրախտի առասպելներ հիւսել սովետ հայրենիքին շուրջ, անոր վերելքն ու նոյնիսկ անկախութի՛ն պանծացնել, սակայն չեն ուզեր նաեւ կորսնցնել իրենց յաճախորդները, բարեսիրակա՛ն գործունէութեան համար...» [20, էջ 79]:

Այնուամենայնիվ, կիպրահայերի հայրենադարձությունը նպատակահարմար համարվեց և մասամբ կենսագործվեց [21, թ. 1]: 1962-1964թթ. Կիպրոսից հայրենադարձվեց 505 հոգի¹: 1962-1982թթ. հայրենադարձության ցուցանիշով Կիպրոսը զիջում էր միայն Իրանին, Սիրիային, Եգիպտոսին և Թուրքիային [22, էջ 299]: Այս առումով կիպրահայ համայնքը (նաև իր թվական սակավության շնորհիվ) հայտնվեց բավական նպաստավոր վիճակում, եթե այն համեմատենք ավելի խոշոր համայնքների (օրինակ՝ Բուլղարիա, Ռումինիա) հետ, որտեղից ծավալվող շարունակական արտագաղթը չէր արժանանում Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության բավարար ուշադրությանը:

Կիպրոսի հույների և թուրքերի միջև հակամարտությունը հատկապես սրվեց 1963թ. դեկտեմբերին և 1964թ. սկզբում, երբ բախումների արդյունքում երկու կողմերից էլ զոհվեցին հարյուրավոր մարդիկ: Դրա հետևանքով առաջացան զգալի թվով փախստականներ: Կիպրոսի կառավարության հայտնած տվյալների համաձայն՝ 1964թ. հունվարի 20-ի դրությամբ Նիկոսիայի 241 հայ ընտանիք թողել էր բնակարանները, 54 տուն բռանգրավվել էր թուրքերի

¹ Հաճախ հանդիպում է 600 թիվը [9, p. 14]:

կողմից, կողոպտվել էր հայկական 3 խանութ, թուրքական կողմի վերահսկված տարածքում մնացել էր 10 հայ ընտանիք, 700-900 հայ անցել էր հունական թաղամասեր [23, էջ 2]: Փախստականների մեծամասնությունը հաստատվել էր ազգականների մոտ, ոմանք տներ էին վարձել, մի մասն էլ ապաստանել էր Մելգոնյան կրթական հաստատությունում: Հայկական բարեգործական կառույցները և անհատ մեծահարուստներն օգնություն էին ցուցաբերում նրանց [24, թ. 3]:

1964թ. «Ազդակ» թերթը Կիպրոսում հայերի կրած նյութական վնասների մասին գրում էր. «Անձնական տուներու կահկարասիները, և շատ մը խանութներու ապրանքները իսկոյն ենթարկուեցան թրքական կողոպուտի, այսպիսով շատ մը հայերուն քառասուն տարուան հալալ վաստակը մէկ օրէն միւսը մոխիրի վերածուեցաւ: Բարեբախտաբար, Ազգային Իշխանութեան արթուն հսկողութեան տակ կարելի եղաւ կարգ մը խանութներուն ապրանքները փրկել լման կողոպուտէ և անոնք յաջողեցան իրենց կեանքը վտանգելով իսկ յաջողցնել պարպումի ծրագիրը. այս բաները պատահեցան տարուան սկիզբի այն վտանգաւոր օրերուն՝ երբ ինքնակոչ «հայ ներկայացուցիչներ և առաջնորդներ» Լոնտոն փախչելով կը սպասէին որ կացութիւնը շտկուի և գան իրենք զիրենք «ներկայացուցիչ»ի հանգամանք տան յաչս օտարին» [25, էջ 3]:

Հայրենադարձության կոմիտեի անդամների՝ 1964թ. փետրվարին հաղորդած տեղեկություններով, հայերին հասցված նյութական վնասը (նաև մնացած անշարժ գույքը՝ 750 հազար ֆունտ ստերլինգ) կազմում էր 1 մլն ֆունտ ստերլինգ: Նախորդ 2-3 տարիների ընթացքում մոտ հազար հայ հեռացել էր Կիպրոսից, որոնցից շուրջ 500-ը՝ ՀԽՍՀ, 500-ը՝ Կանադա [26, էջ 76], Անգլիա, Լիբանան: 1964թ. սկզբում Կիպրոսում մնացել էր 2600 հայ, ընդ որում՝ մեծամասնությունը Նիկոսիայում, 3 ընտանիք՝ Ֆամագուստայում, 35 ընտանիք՝ Լառնակայում և 10 ընտանիք՝ Լիմասոլում: Ենթադրվում էր, որ Կիպրոսում կմնա մոտ 500 հայ՝ առավել բարեկեցիկները: Կիպրոսի հայերի մեծամասնությունը ցանկանում էր տեղափոխվել այլ երկրներ: Հայրենադարձության կազմակերպման կոմիտե էր դիմել 35 ընտանիք՝ ՀԽՍՀ տեղափոխվելու համար [24, թ. 4]:

1964թ. զգալի թվով հայեր ժամանակավորապես մեկնել էին արտասահմանյան տարբեր երկրներ՝ իրենց ազգականների մոտ, ինչի արդյունքում այստեղ մնացել էր շուրջ 2 հազար հայ [27, թ. 2], «եւ այս թիւն ալ արագաբար

նուազելու վրայ է: Ամեն ոք կաշխատի ձեռով մը դուրս գալ Կիպրոսէն եւ հաստատուիլ աւելի ապահով եւ խաղաղ վայրեր» [28, էջ 10]: Մնացած հայերի տնտեսական դրությունն աստիճանաբար ծանրանում էր, ուստի ակնկալվում էր սփյուռքահայ այլ համայնքների աջակցությունը [29, էջ 2]: Կիպրահայ աղետյալներին օգնություն էին տրամադրում ամերիկահայ բարերարները, Շվեյցարիայի հայասերների միությունը [30, էջ 2]:

Եթէ մինչև 1963-1964թթ. արտագաղթը հայերի թիվը շուրջ 3500 էր [31, էջ 21; 11, p. 16], ապա դրանից հետո իջավ մոտ 2 հազարի: Չնայած դրան, արդեն 1965թ. [21, թ. 1] և 1967թ. [32, թ. 1, 7]¹ Կիպրոսում ԽՍՀՄ դեսպանության տվյալների համաձայն՝ այն հասնում էր 3 հազարի: 1965-1966թթ. գրականության մեջ հանդիպում ենք 4 հազար [34, էջ 28] և 3,5 [35, էջ 502] հազար թվերին: Սա, կարծում ենք, գաղթի ամբողջ ծավալը չներառելու հետևանք է, քանզի, եթէ նույնիսկ հաշվի առնենք Արևմուտք մեկնած որոշ թվով հայերի վերադարձը, համայնքի թիվը չէր կարող հասնել 3,5, առավել ևս՝ 4 հազարի:

Արտագաղթը վտանգում էր նաև Կիպրոսում մնացող հայ համայնքի քաղաքական կարգավիճակը: Համայնքի ներկայացուցիչները կողմնակից էին թե՛ հույներին, թե՛ թուրքերին, թե՛ հայերին մշակութային ինքնավարություն տրամադրելուն և դեմ՝ թուրքական առանձին վարչական միավորի ձևավորմանը: Դա իրականացնելու համար կիպրահայերը փորձում էին 1963-1964թթ. Կանադա, Անգլիա, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ ու Ավստրալիա գաղթած հայերին վերադարձնել Կիպրոս, քանզի համայնքի թվաքանակի մեծացումը կնպաստեր այդ ծրագրի կենսագործմանը: Հայերը հանդես էին գալիս Կիպրոսի ամբողջականության օգտին, դեմ էին արտաքին միջամտությանը, միացմանը Հունաստանին² կամ Թուրքիայի ու Հունաստանի միջև բաժանմանը: Համայնքի գործիչներն աշխատում էին նաև թուրքերի կողմից 1963-1964թթ. հասցված վնասի փոխհատուցում ստանալու ուղղությամբ [32, թ. 4-5]:

Չնայած, ըստ Բ.Եղիայանի, 1972թ. Կիպրոսում կար 3.250 հայ [37, էջ 894]³, սակայն ավելի արժանահավատ են թվում Կիպրոսում ԽՍՀՄ դեսպանության

¹ 1969թ. Գ.Մելիսոնեցին ևս նշում է նույն թիվը [33, էջ 554]:

² Այս պարագայում տեղի ունենալիք մաքսային փոփոխություններն էապես կվնասեին կիպրահայերի տնտեսական գործունեությանը [27, թ. 3]: Անկախ դրանից էլ Կիպրոսի հույները փորձում էին հայերին դուրս մղել տնտեսությունից [36, թ. 2]:

³ 1972թ. հանդիպում ենք նաև 4 հազար թվին, որն, անշուշտ, չի համապատասխանում իրականությանը [38, էջ 2]:

1971թ. տեղեկանքի տվյալները, համաձայն որոնց՝ այստեղ ապրում էր 2500 հայ [39, թ. 2]¹:

1974թ. հուլիսին տեղի ունեցավ Կիպրոսի պատմության ամենաճակատագրական իրադարձություններից մեկը՝ Թուրքիան գրավեց կղզու հյուսիսային հատվածը: Արդյունքում՝ կիպրահայ համայնքը կրեց նոր վնասներ՝ 75-80 ընտանիք (Կիրենիայում՝ 4-5 ընտանիք, Ֆամագուստա քաղաքի Վարոշա թաղամասի 40-50 ընտանիք և Նիկոսիայի արևմտյան հատվածում ապրող շուրջ 30 ընտանիք) դարձավ փախստական²: Այս ներխուժումից հետո ևս բազմաթիվ հայեր լքեցին Կիպրոսը՝ գլխավորապես գաղթելով Մեծ Բրիտանիա [9, p. 14, 17], ինչպես նաև ԱՄՆ [41, էջ 124]:

1974թ. օգոստոսի կեսերին, «Ազդակ» թերթի տեղեկությամբ, Կիպրոսի հայերը տեղաբաշխված էին հետևյալ քաղաքներում. Նիկոսիա՝ 1500 հոգի, Լառնակա՝ 400, Ֆամագուստա՝ 130, Լիմասոլ՝ 400, Կիրենիա՝ 20: Հայ ավետարանականների թիվը 50 էր, որոնց մեծամասնությունը բնակվում էր Լառնակայում: Հայ կաթոլիկներից մնացել էին ընդամենը մի քանի ընտանիքներ [42, էջ 3]:

Ըստ Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի 1975թ. Կիպրոսի հայ համայնքի մասին տեղեկանքի՝ այստեղ բնակվում էր մոտ 2500 հայ³, որոնցից 1500-ը՝ Նիկոսիայում, 400-ը՝ Լառնակայում, 400-ը՝ Լիմասոլում, 130-ը՝ Ֆամագուստայում, 20-ը՝ Կիրենիայում⁴: Համաձայն տեղեկանքի՝ Կիպրոսից գաղթը դադարել էր, և արտագաղթած հայերի ընդհանուր թիվը հասնում էր մոտ 2 հազարի [44, թ. 6-7]: 1974թ. «Ազդակ» թերթը ևս այդ թիվը հաշվում էր 2 հազար [42, էջ 3]:

Չնայած Կիպրոսից տեղի ունեցող արտագաղթին, միաժամանակ նկատվել է նաև զգալի թվով հայերի ներհոսք արդեն 1940-ական թթ. երկրորդ կեսից: Առաջին հերթին 1948թ. Պաղեստինից արտագաղթող որոշ հայեր տեղափոխվեցին այստեղ, որոնց 1950-ական թթ. երկրորդ կեսին միացան եգիպտա-

¹ Ըստ նույն տեղեկանքի, համայնքի ամենակազմակերպված ուժը, չնայած ՌՄԿ և ՀԲԸՄ բավականակտիվ գործունեությանը, ՀՅԴ-ն էր, որն այստեղ ուներ 300 անդամ [39, թ. 4-5]:

² Թուրքերը բարբարոսություններ գործեցին իրենց անցած տարածքների հայկական պատմամշակութային արժեքների նկատմամբ [40, էջ 90]:

³ Ըստ ՀԽՍՀ արտգործնախարարության քաղաքական ինֆորմացիայի բաժնի վարիչի 1975թ. տեղեկանքի՝ Կիպրոսում ապրում էր 3 հազար հայ [43, թ. 1]:

⁴ Ըստ տեղեկանքի՝ Կիպրոսում կար 50 հայ լուսանկարիչ, որոնց մեծամասնությունն ապրում էր Լառնակայում:

հայերը: 1970-1980-ական թթ. Կիպրոս տեղափոխվեցին որոշ թվով սիրիահայեր, 1975-1990թթ. քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ՝ լիբանանահայեր, իսկ 1970-ական թթ. վերջից՝ իրանահայեր [45, էջ 14, 11, p. 15-17; 46, թ. 5]¹:

Այսպիսով, 1955-1970-ական թթ. շուրջ 2 հազար կիպրահայ արտագաղթեց զանազան երկրներ, շուրջ 500-ն էլ հայրենադարձվեց: Գաղթողների հիմնական ուղղությունն Անգլիան էր (գերազանցապես Լոնդոնը), ինչը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ կիպրահայերի մեծամասնությունը Կիպրոսի անկախացումից անմիջապես առաջ ստացավ բրիտանական անձնագրեր: Հետագայում արդեն շատերը մեկնում էին Մեծ Բրիտանիա՝ վերամիավորվելու իրենց ընտանիքի անդամների հետ: Եվ 1980-ական թթ. բավական դժվար էր գտնել մի կիպրահայի, որը չունենար Կիպրոսից գաղթած բարեկամ կամ ընկեր Լոնդոնում [48, p. 65]: Բացի Մեծ Բրիտանիայից, զգալի թվով կիպրահայեր տեղափոխվեցին Ավստրալիա [49, թ. 1]², ԱՄՆ³, Կանադա, Լիբանան, նաև Հունաստան ու Վենեսուելա [53, էջ 370, 539] և այլուր:

1970-ական թթ. վերջին և 1980-ական թթ. առկա են Կիպրոսի հայության թվաքանակին վերաբերող իրարամերժ մի շարք տվյալներ: Եթե 1978թ. Կիպրոսի հայերի թիվը շուրջ 2 հազար էր [54, էջ 3], ապա 1980թ. նշվում է 3 հազար [55, էջ 19], իսկ 1984թ. Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի նախագահ Վ. Համազասայանի՝ ՀԿԿ Կենտկոմին ներկայացրած տեղեկանքում՝ 4 հազար թիվը [56, թ. 2]⁴: Սակայն տեղաբաշխման թվաքանակը ներկայացնելու պարագայում այն ավելի ցածր էր: 1986թ. Կիպրոսի հայերի թիվը հաշվվում էր մոտ 2 հազար, որից 1200-ը՝ Նիկոսիայում, 350-ը՝ Լառնակայում, 350-ը՝ Լիմասոլում, ինչպես նաև որոշ այլ բնակավայրերում [58, էջ 4]: Արդեն 1990թ. Կիպրոսի հայերի թիվը 2,5 հազար էր [59, էջ 144]: 1998թ. Կ. Դալլաքյանը Կիպրոսի հայերի թիվը հաշվում էր 2-2,5 հազար [60, էջ 229]:

¹ Լիբանանից Կիպրոս եկող հայերին օգնում էր նաև ՀԲԸՄ-ը. «Լիբանանի քաղաքացիական կռիւներուն հետեւանքով Կիպրոս ժամանող ազգայիններէն ոմանք պատասպարուեցան Հ. Բ. Ը. Միութեան Լառնաքայի հաւաքավայրը» [47, էջ 35]:

² 1970թ. Ավստրալիայում Հունաստանից և Կիպրոսից եկած հայերի թիվը միասին 200 հոգի էր [50, թ. 132]:

³ ԱՄՆ տեղափոխվող կիպրահայերի փոխադրման հարցերով զբաղվեց ԱՆՉԱ-ն (*ANCHA, American National Committee to Aid Homeless Armenians*) [51, p. 77]: Սակայն, ի տարբերություն որոշ այլ երկրներից հայերի արտագաղթի, կիպրահայերի պարագայում ԱՆՉԱ-ն չստանձնեց միակ կազմակերպչի և համակարգողի դերը՝ չնայած դրա վերաբերյալ որոշ կանխատեսումներին [52, էջ 3]:

⁴ Նույն թիվը տե՛ս նաև [57, էջ 49]:

Այս թվական տարբերությունները, իհարկե, պայմանավորված են անճշտություններով, որոշ դեպքերում՝ ավելի հին տեղեկությունների կիրառմամբ, սակայն նաև միգրացիոն տեղաշարժերով, որոնք տվյալ ժամանակաշրջանում դրական էին՝ պայմանավորված առավելաբար Լիբանանից ներհոսքով:

Քաղաքական ծանր դրությունը վտանգեց նաև կիպրահայ մշակութային և կրթական կյանքը: 1974թ. թուրքական ներխուժումից հետո նույնիսկ հարցականի տակ դրվեց Մելգոնյան կրթական հաստատության գոյության նպատակահարմարությունը: Իսկ այն սփյուռքահայ մտավորականության և համայնքային գործիչների կարևոր դարբնոց էր ոչ միայն Կիպրոսի, այլև Հունաստանի, Լիբանանի, Սիրիայի, Պաղեստինի, Հորդանանի, Ֆրանսիայի և այլ երկրների հայության համար [61, էջ 419-420]: Չնայած ստեղծված դժվարություններին՝ հաստատությունը շարունակեց գործունեությունը (մինչև 2005թ.) և 1980-ական թթ. ուներ ավելի քան 320 աշակերտ աշխարհի 20 երկրներից [62, c. 56]:

Արտագաղթը երևում էր Կիպրոսի հայկական դպրոցների աշակերտների թիվը դիտարկելիս: Եթե 1959-1960թթ. ուսումնական տարում Նիկոսիայի Մելիքյան-Ուզունյան վարժարանի աշակերտների թիվը 264 էր, իսկ մանկապարտեզի սաներինը՝ 55, Լառնակայի ազգային վարժարանի աշակերտների թիվը (ներառյալ մանկապարտեզը և նախակրթարանը)՝ 70, Լիմասոլի ազգային վարժարանի աշակերտների թիվը՝ 40, իսկ Ֆամագուստայինը՝ 24 [13, էջ 403-404], ապա 1972թ. Կիպրոսի 4 նախակրթարանները միասին ունեին ընդամենը 250 աշակերտ [37, էջ 896]:

Ինչպես նշվեց, արտագաղթած կիպրահայերի հիմնական մասը տեղափոխվեց Մեծ Բրիտանիա: 1955-1959թթ. գաղթող կիպրահայերը գրեթե ամբողջությամբ տեղափոխվեցին այստեղ [63, էջ 3], սա առավելապես շարունակվեց նաև 1960-1970-ական թթ.: Նրանք հիմնականում հաստատվում էին Լոնդոնում: Կ.Գևորգյանը, 1965թ. խոսելով վերջին շրջանում Անգլիա եկած հայերի մասին (որի արդյունքում հայերի թիվը հասնում է 4 հազարի), նրանց մեջ որպես հիմնական խումբ առանձնացնում է կիպրահայերին [64, էջ 390]: Եվ իսկապես, Կիպրոսի հայերը կազմեցին Անգլիայի համայնքի կորիզը, որոնց հետագայում միացան Լիբանանի, Սիրիայի, Իրաքի և Իրանի հայերը [65, էջ 3]¹:

¹ Այս ժամանակ Մեծ Բրիտանիա եկան նաև որոշ թվով հայեր Հնդկաստանից և Հեռավոր Արևելքից [66, p. 25]:

Լոնդոնի հայ համայնքի ժողովրդագրական պատկերի վրա Կիպրոսի հայերի թողած ազդեցության մասին սփյուռքահայ գործիչ Ստեփան Շահապազը գրում է. «Իր թիւը շատ զգալիօրէն աւելացաւ՝ բաղդատաբար հինին հետ, մանաւանդ երբ վերջին տարիներուն Կիպրահայեր հոն գաղթեցին: Նորեկներն են, ուրեմն, որ բացարձակ մեծամասնութիւն կը կազմեն, հիմա, Լոնտոնահայ գաղութին մէջ» [67, էջ 2]: Իսկ 1972թ. «Մասիս» թերթը վկայում է, որ Լոնդոնի գաղութի մեծամասնությունը Կիպրոսից եկած հայերն են [68, էջ 5]: Չնայած սկզբնական շրջանի դժվարություններին և ոմանց վերադարձին [14, թ. 2]՝ կիպրահայերը կարողացան ինտեգրվել և հարմարվել իրենց նոր կյանքին:

Կիպրահայերի ներհոսքը կարևոր փոփոխությունների հանգեցրեց հատկապես Լոնդոնի համայնքում: Նրանց, ինչպես նաև լիբանանահայերի ու իրանահայերի գալուստը, օրինակ, հարկարդեց համայնքին ունենալ Լոնդոնի երկրորդ՝ Սբ Պետրոս հայկական եկեղեցին: Այս առիթով պետք է նշել, որ չնայած Կիպրոսի հայկական գաղութը գտնվում էր Անթիլիասի կաթողիկոսության ենթակայության տակ, իսկ Լոնդոնի համայնքը, ուր գալիս էին կիպրահայերը՝ Էջմիածնի, դա խնդիրներ չէր առաջացնում նրանց կամ Մերձավոր Արևելքի այլ երկրներից եկած հայերի համար [48, pp. 14, 26]:

Կիպրոսից եկած հայերը լծվեցին նաև տեղի կրթական կյանքի զարգացման գործին: Լառնակայի հայկական վարժարանի նախկին ուսուցչուհի Անի Պատագճյանն այդ մասին նշում էր. «Որոշած եմ շարունակել, որովհետև Կիպրոսի հայ վարժարանին ջերմ մթնոլորտ են զրկվելու ի վեր ինձի հոգեկան բավարարություն տվող միակ աշխատանքը ազգիս զավակներուն հայերեն սորվեցնելն է: Խորապես կգիտակցեմ, որ նվիրական պարտականություն մը ունիմ կատարելիք, որ ինձի երջանկություն կպարզեն» [69, էջ 7]:

Ուշագրավ են Լոնդոնում հայերի ենթաէթնիկ տարբեր խմբերի փոխհարաբերությունները: Կիպրահայերը որոշ չափով հակադրվում էին իրանահայերին, որոնք ևս բավական խոշոր խումբ էին կազմում: Այս երկուսի միջև եղած տարբերությունները, միմյանցից առավել լինելու մտածումները որոշ լարվածություն էին մտցնում հայկական համայնքի ներսում: Մասնավորապես, իրանահայերը համարում էին, որ կիպրահայերը և լիբանանահայերն ավելի «արևմտյան» մշակույթի կրողներ են, ինչի հետևանքով

տուժում է նրանց «հայկականությունը»: Տարբեր երկրներից Լոնդոն եկած արևմտահայերը, այդ թվում կիպրահայերը, սերտ կապեր ունեին միմյանց հետ, որոնք պայմանավորված էին ցեղասպանության հետևանքով բաժանված ընտանիքների բարեկամական կապերով, կրթության և աշխատանքի բերումով Մերձավոր Արևելքի զանազան երկրներ այցելելով, նույն կառույցների տարբեր մասնաճյուղերի միջոցով միմյանց ճանաչելով և այլն: Իրանի այլևայլ քաղաքներից Լոնդոն եկած հայերը, ի տարբերություն կիպրահայերի, նման սերտ կապեր չունեին, ինչն այդ քաղաքների միմյանցից բավական հեռու լինելու հետևանք էր, մինչդեռ Կիպրոսի հայկական համայնքների իրար մոտիկ գտնվելը և փոքրաթիվ լինելը հանգեցնում էին միմյանց լավ ճանաչելուն [48, pp. 45, 62-65]:

Այսպիսով, ռազմաքաղաքական իրարահաջորդ իրադարձությունների պատճառով 1955-1970-ական թթ. հազարավոր կիպրահայեր արտագաղթեցին զանազան երկրներ, գերազանցապես Մեծ Բրիտանիա, ինչը, բնականաբար, թուլացրեց Կիպրոսի հայ համայնքը: Դրա փոխարեն նոր երկրներում, հատկապես Մեծ Բրիտանիայում (Լոնդոնում), կիպրահայերը կարևոր դեր կատարեցին տեղի հայ համայնքի զարգացման գործում:

Հունվար, 2016թ.

Աղբյուրներ և գրականություն

1. Cyprus: A Country Study, ed. by Solsten E., Washington, D.C: Federal Research Division, Library of Congress, 1993.
2. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 89:
3. ՀԱԱ, ֆ. 709, ց. 1, գ. 51, թ. 37:
4. «Էջմիածին», 1946, թիվ 1:
5. *Խրոյրեան Տ.*, «Ոսկեմատեան հայ ավետարանականութեան», հ. Բ, Պէյրուք, 1951:
6. «Հայրենիք», Բոստոն, 1951, թիվ 10:
7. ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 10:
8. ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 82:
9. *Hadjilyra A.*, The Armenians of Cyprus, Nicosia, 2012.
10. «Ազդակ», Բեյրուք, 21.VIII.1974:
11. *Hadjilyra A.*, The Armenians of Cyprus, Larnaca, 2009.
12. «Արարատ», Բեյրուք, 21.V.1950:
13. *Գէորգեան Կ.*, Սմէնուն տարեգիրքը 1961, Ը. տարի, Պէյրուք, 1960:
14. ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 301:
15. ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 37:
16. ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 50:

17. ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 314:
18. «Հայրենիք», Բոստոն, 30.X.1962:
19. ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 330:
20. «Հայրենիք», Բոստոն, 1962, թիվ 5:
21. ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 101:
22. *Մելիքսեթյան Հ.*, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, Երևան, 1985:
23. «Հայրենիք», Բոստոն, 1.II.1964:
24. ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 346:
25. «Ազդակ», Բեյրութ, 19.X.1964:
26. *Կապուտիկյան Ս.*, Խճանկար հոգու և քարտեզի գույներից, Երևան, 1976:
27. ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 376:
28. «Սփիւռք», Բեյրութ, 10.IX.1964:
29. «Հայրենիք», Բոստոն, 28.X.1964:
30. «Հայրենիք», Բոստոն, 17.III.1965:
31. *Խուրշուդյան Լ.*, Սփյուռքահայ կուսակցությունները ժամանակակից էտապում, Երևան, 1964:
32. ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 395:
33. *Մելիտինեցի Գ.*, Ապրումներ: Հայ կեանքի մութ ու լուսաւոր իրականութիւններուն հետ, Կ. Բ, Պէյրութ, 1969:
34. *Խաթանասեան Ե.*, Հայոց թիվը, Բոստոն, 1965:
35. *Տէմիրճեան Վ.*, Գաւազանագիրք Լիբանանի եւ Սուրիոյ հայոց թեմերու առաջնորդութեանց, Անթիլիաս, 1980:
36. ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 443:
37. *Եղիայեան Բ.*, Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիլիաս, 1975:
38. «Զարթոնք», Բեյրութ, 26.III.1972:
39. ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 4, գ. 60:
40. *Քուչուկյան Պ.*, Սփովածները: Ուղևորություն աշխարհի հայկական համայնքներ, Երևան, 2013:
41. *Գոսազեան Շ.*, Լոս Անճելըսի հայ համայնքի ժողովրդագրական պատկերը, Հայերը սեփական և այլազգի միջավայրում. համեմատական էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններ, խմբ.՝ Ռ.Կարապետյան, Երևան, 2014, էջ 119-154:
42. «Ազդակ», Բեյրութ, 20.VIII.1974:
43. ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 573:
44. ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 13, գ. 209:
45. Լուսարձակ հանրային մեր ներկայ կեանքին վրայ, խմբ.՝ Թ.Վեհապետեան, Կ. Բ, Պէյրութ, 1982:
46. ՀԱԱ, ֆ. 1418, ց. 3, գ. 72:
47. Հայ բարեգործական ընդհանուր միութիւն: Ընդհանուր տեղեկագիր 1978 տարեշրջանի, Նիւ Եորք, 1979:
48. *Talai V.A.*, Armenians in London: The Management of Social Boundaries, Manchester University Press, 1989.
49. ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 426:
50. ՀԱԱ, ֆ. 709, ց. 9, գ. 188:

51. Zadoian H., Our Brothers' Keepers: The American National Committee to Aid Homeless Armenians (ANCHA), New York, 2012.
52. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1.IX.1964:
53. «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, 2003:
54. «Հայրենիք», Բոստոն, 23.V.1978:
55. *Համազասպյան Վ.*, Սովետական Հայաստանը և Սփյուռքը, Երևան, 1980:
56. ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 13, գ. 13:
57. *Ոսկանյան Ա.*, Սփյուռքահայության թվական կազմը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1985, թիվ 9, էջ 47-51:
58. «Ազդակ», Բեյրութ, 29.VII.1986:
59. *Ավագյան Գ.*, Հայաստանը և հայերս աշխարհում, Երևան, 1993:
60. *Դալլաքյան Կ.*, Հայ սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ), Երևան, 1998:
61. *Մելքոնյան Է.*, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն, Երևան, 2005:
62. *Дятлов В., Мелконян Э.*, Армянская диаспора: очерки социокультурной типологии, Ереван, 2009.
63. «Արարատ», Բեյրութ, 5.VII.1958:
64. *Գեորգեան Կ.*, Ամենուն տարեգիրքը 1965, ԺԲ. տարի, Պեյրութ, 1965:
65. «Հայրենիք», Բոստոն, 21.XII.1984:
66. Ovena: A directory of the Armenian diaspora: Personalities & organisations: Ով-է-Նա: Սփյուռքահայ հասցեարան, Beirut, 1980.
67. «Սփիւռք», Բեյրութ, 8.XII.1968:
68. «Մափս», Բեյրութ, 29.X.1972:
69. «Հայրենիքի ձայն», Երևան, 13.I.1971:

ՀԱՅԵՐԻ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ ԿԻՊՐՈՍԻՑ (1955-1970-ական թթ.)

Տիգրան Ղանալանյան

Ամփոփագիր

Մեծ Բրիտանիայի գաղութատիրության դեմ պայքարի, Կիպրոսի անկախությանը հաջորդած քաղաքական զարգացումների, հույների և թուրքերի միջև բախումների և 1974թ. թուրքական ներխուժման պայմաններում հազարավոր կիպրահայեր նախընտրեցին արտագաղթել երկրից: Երկիրը լքած շուրջ 2,5 հազար հայերից 500-ը հայրենադարձվեց, իսկ մյուսների հիմնական մասն ուղղվեց Մեծ Բրիտանիա, որտեղ կարևոր դեր կատարեց Լոնդոնի հայ համայնքի ձևավորման և զարգացման գործում: Միաժամանակ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի տարբեր երկրներից տեղի ունեցավ հայերի ներհոսք դեպի Կիպրոս, ինչը որոշ չափով հակակշռեց արտագաղթի բացասական հետևանքները տեղի համայնքի համար:

ЭМИГРАЦИЯ АРМЯН С КИПРА (1955-1970-ЫЕ ГГ.)

Тигран Ганалаян

Резюме

В условиях борьбы против колониальной Великобритании, политических развитий, последовавших за независимостью Кипра, столкновений между греками и турками и турецкого вторжения в 1974г. тысячи кипрских армян предпочли эмигрировать из страны. Из покинувших страну около 2,5 тысяч армян 500 репатриировали, а большая часть остальных направилась в Великобританию, где сыграла важную роль в деле формирования и развития армянской диаспоры в Лондоне. В то же время произошла волна переселения армян из разных стран Ближнего и Среднего Востока на Кипр, что в определенной мере перевесило негативные последствия эмиграции для местной армянской диаспоры.

THE MIGRATION OF ARMENIANS FROM CYPRUS (IN 1955-1970s)

Tigran Ghanalanyan

Resume

Under the conditions of a struggle against the British colonial rule, political developments in the aftermath of Cyprus independence, clashes between Greeks and Turks, and Turkish invasion of the island in 1974, several thousands of Armenians chose to leave the country. Out of 2,500 Armenians who left the country about 500 repatriated, while most of the rest went to UK, playing an important role in establishment and development of the Armenian community of London. At the same time, an influx of Armenians to Cyprus from Middle Eastern countries took place, which to some extent mitigated the emigration's negative effects for the local Armenian community.